LIBELLUS DE DENTIBUS
- ÎNTRE ODONTOLOGIE SI FILOLOGIE -

Ana-Cristina HALICHIAS
Universitatea din Bucureşti
anacristina.halichias@lls.unibuc.ro

Abstract: The article is a philological research in the first treatise devoted to the structure and function of the teeth written in Latin. The author analyzes the Latin odontological vocabulary and the rhetorical methods used by Bartholomaeus Eustachius in order to facilitate readers' understanting of transmitted informations.

Keywords: Neo-Latin, vocabulary, odontology, rhetoric, Bartholomaeus Eustachius

Într-un articol anterior (Halichias, 2013: 133-139 = Halichias, 2014: 187-195), atrăgeam atenţia asupra unui mic tratat de anatomie a dinţilor, redactat în a doua jumătate a secolului al XVI-lea de unul dintre cei mai de seamă reprezentanţi ai medicinei din epoca Renaşterii, Bartholomaeus Eustachius[1]. Lucrarea, modest intitulată *libellus* (cărticică), practic necunoscută cercetătorilor români şi cunoscută mediilor de specialitate din afara României abia din secolul al XX-lea, graţie unor traduceri[2] şi articole[3] consacrate vieţii şi operei lui Eustachius, este o operă

[1] Opusculul *Libellus de dentibus* a fost publicat în 1563, în acelaşi an cu altă lucrare a lui Eustachius, *De renibus*. Cele două lucrări au fost republicate în 1564 în *Opuscula anatomica*, împreună cu alte cinci mici tratate : *De auditus organis, De motu capitis, De vena sine pari, De vena profunda brachii, Examen ossium*. Patru dintre aceste lucrări, între care şi *Libellus*, au fost completate cu *Annotationes* şi cu un *Index rerum notabilium*, redactate de elevul şi fidelul colaborator al lui Eustachius, Pietro Matteo Pini. *Opuscula* au fost reeditate în 1574, anul morţii lui Eustachius, apoi în 1653 ; aceste două ediţii par a nu se fi păstrat, existenţa lor fiind cunoscută datorită unor menţiuni datând din secolul al XVIII-lea. Au urmat apoi alte două ediţii, în 1707 şi 1726, în care *Libellus* apare sub titlul *Tractatus de dentibus* (apud Ruel-Kellermann, 2015, *Introduction* : 16).

[2] Există, până în momentul de faţă, 5 traduceri : 1. G.H. Bisseling &Steven Willem Floris Margadant, *Libellus de dentibus van Bartholomeus Eustachius*, Utrecht, L.E.Bosch, 1924 ; 2. Karl Glocker, *Das Buch über die Zähne von Bartholomaeus Eustachius.* Kap. 1-5, München, Wolf, 1938 ; Ruth Blanke, *Das Buch über die Zähne von Bartholomaeus Eustachius.* Kap. 6-13, München, Wolf, 1939 ; Hans Hölzel, *Das Buch über die Zähne von Bartholomaeus Eustachius.* Kap. 14-20, München, f.e.,1939 ; Georg Haslinger, *Das Buch über die Zähne von Bartholomaeus Eustachius.* Kap. 21-25, München, f.e., 1939 ; Gustav Schindler, *Das Buch über die Zähne von Bartholomaeus Eustachius.* Kap. 26-30, München, f.e., 1940 ; 3. Fritz Driak, *Des Bartholomaeus Eustachius Libellus de dentibus*, Wien, Urban & Schwartzenberg, 1951 ; 4. David A. Chernin & Gerald Shklar, *Bartholomaeus Eustachius*: *A little treatise on the teeth. The first authorized book on dentistry (1563)*, Canton, Science History Publications, 1999; 5. Micheline Ruel-Kellermann & Marie-Rolande Cornuejols, Bartolomeo Eustache (c. 1510-1574): *Libellus de dentibus (1563). Petit livre sur les dents*, Paris, BIU Santé, 2015 (http:/www3.biusante.parisdescartes.fr/eustache/debut.htm).

[3] Pietro Capparoni, *Profili bio-bibliografichi di medici e naturalisti celebri italiani dal sec. XV al sec. XVIII*, 2 vol. Roma, Istituto Nazionale Medico Farmacologico „Serono", 1928-1932 ; vol. I, pp. 31-34; Carlos Gysel, „L'Orthodontie de Bartholomeo Eustachio,

BDD-A24387 © 2016 Ovidius University Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-14 00:06:39 UTC)

ştiinţifică „*absolut unică în domeniul odontologiei*” secolelor al XV-lea şi al XVI-lea (Ruel-Kellermann 2015, *Introduction* : 3). Spre deosebire de contemporanii săi care, în marea lor majoritate, se bazau mai degrabă pe propria experienţă practică decât pe veritabile cercetări personale şi, pornind de la compilarea datelor deja cunoscute, s-au rezumat să consacre gurii şi dinţilor unul sau două capitole într-o lucrare medico-chirurgicală cu caracter general [4], Eustachius se remarcă prin curiozitatea ştiinţifică, rigoarea, precizia observaţiilor, uneori inedite, şi finețea deducţiilor cu care a cercetat anatomia buco-dentară.

Cele 30 de capitole ale lucrării urmăresc, succesiv, principalele aspecte referitoare la dinţi: anatomia (1-13), embriologia (14-17), histologia „avant la lettre” (18-21) fiziologia (22-28) şi patologia (29-30). În scurta prefaţă a celor 45 de pagini de *Annotationes*, redactate de Pietro Matteo Pini, elevul şi colaboratorul lui Eustachius, acesta îl informează pe cititor că i-a fost greu să obţină referinţele bibliografice[5] şi notele explicative de la

---

anatomiste romain du XVIe siècle, rival d'André Vésale”, in *L'Orthodontie française*, 1966, vol. 37, pp. 97-112 ; Luigi Belloni, „Bartholomeo Eustachi, anatomia del cinque cento al lume di recenti ricerche”, in *Archives Internationales d'histoire des sciences*, 1979, vol. 29, nr. 104, pp. 5-10 ; J.J. Herschfeld, „Bartholomeus Eustachius – the first great dental anatomist”, in *Bulletin of History of Dentistry*, 1982, 30(2), pp. 123-127; G. Shklar, D. Chernin, „Eustachio and Libellus de dentibus – the first book devoted to the structure and function of the teeth”, in *Journal of the History of Dentistry*, 2000, 48(1), pp. 25-30; Micheline Ruel-Kellermann, „Bartholomeo Eustachio (ca.1500/1510-1574) et son Libellus de dentibus (1563)”, in *Actes. Société française d'histoire de l'art dentaire*, 2008, 13, pp. 52-55
(http:/www.biusante.parisdescartes.fr/sfhad/vol.13/2008_13.pdf); G.W. Bennet, „The root of dental anatomy: a case of naming Eustachius ‹‹the father of dental anatomy››”, in *Journal of the History of Dentistry*, 2009, 57(2), pp. 85-88.

[4] Printre lucrările din secolul al XVI-lea consecrate odontologiei citãm: o lucrare anonimă apărută în 1530 la Leipzig: *Artzney Büchlein wider allerlei Kranckeyten und gebrechen der tzeen getzogen auss den Galeno, Avicenna, Mesuë, Cornelio Celsio und andern mehr der Artzney Doctorn seher neutzlich tzu lesen*; o altă lucrare, apărută în 1548, avându-l drept autor pe Walter Hermann Ryff, are 61 de pagini, este organizată în trei părţi consecrate ochilor, dinţilor şi primei dentiţii; partea rezervată dinţilor este lipsită de originalitate, toată lucrarea fiind practic o traducere a unei lucrări mai vechi: *Nützlicher Bericht, wie man die Augen und das Gesicht … Wie man den Mandt, die Zähn und Biller, Frisch, rein, sauber, gesund, starck und fest erhalten*; a treia lucrare, scrisă în castiliană, a fost publicată în 1557 de Francisco Martinez de Castrillo: *Colloquio breve y compendioso sobre la material de la dentadura y maravillosa obra de la boca, con muchos remedies y avisos necessaries. Y la orden de curar y adreçar los dientes* (lucrarea, având 300 de pagini, a fost concepută sub forma unui dialog între Valerio – autorul – şi diverşi interlocutori care îi pun întrebări). Aceste lucrări, scrise în limba vernaculară, aveau un scop educativ şi se adresau celor care tratau dinţii, dar nu aveau acces la operele scrise în latină. În 1582 a apărut lucrarea lui Urbain Hémard, *Recherche de la vraye anathomie des dents, nature et propriété d'icelle*. Autorul a plagiat, uneori cu stângăcie, *Libellus de dentibus*, citându-l pe autor, Barthélemy Eustache, numai în lista autorilor folosiţi pentru redactarea lucrării (apud Ruel-Kellermann 2015, *Introduction*: 3-4).

[5] Autorii citaţi de Eustachius şi/sau Pini sunt, în ordine cronologică: Hippocrate (460-377 sau 356 a.Chr.); Aristotel (384-322 a.Chr.), *Historia animalium* ; *De partibus animalium*; *De generatione animalium*; Erasistratos din Ceos (c.304-c.250 a.Chr.); Aretaeus din Cappadocia (sec. I p.Chr.): *De causis acutorum et diuturnorum morborum* ; *De curatione acutorum et*

BDD-A24387 © 2016 Ovidius University Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-14 00:06:39 UTC)

magistrul său, dar i-a fost uşor să le reconstituie, deoarece Eustachius notase cu minuţiozitate pe marginea lucrării toare observaţiile sale şi trimiterile la autorii consultaţi (http://www.biusante.parisdescartes.fr/histmed/medica/cote?05548x01&p=458).

Opusculul *Libellus de dentibus* este construit după un plan clasic (Ruel-Kellermann 2015, *Introduction*: 11-12) : o scrisoare dedicatorie, urmată de cele 30 de capitole al căror titlu anunţă tema abordată şi al căror conţinut include expunerea, explicarea şi discutarea problematicii respective. Atunci când, în cursul demonstraţiei, este amintit un subiect important, care urmează a fi tratat în alt capitol, Eustachius îşi avizează cititorul : „*sed hac de re plura infra*"[6] (cap.II, p.6[7]).

Preocupat să menţină mereu trează atenţia lectorului, el i se adresează acestuia direct, invitându-l să participe la disecţii pentru a descoperi ceea ce este descris în carte şi să facă observaţii pe baza experienţei personale :

„*Si quem tamen iuuat ea quae in dissectione apparent audire, is quaeso animo mihi non perturbato adsit et quae enarro attente consideret.*"[8] (cap. XIV, p. 44).
„*Quod si admirabilem hanc solertiam uidere iuuat, hoc ego consilium dederim, ut molares bouini arietinique antea frangantur, quam humani et sectio prius in recens natis quam in adultis administretur.*"[9] (cap. XVIII, p. 55).

---

diuturnorum morborum; Aurelius Celsus (sec.I p.Chr.): *De medicina*; Caius Plinius Secundus – Plinius cel Bătrân (23-79): *Naturalis Historia*; Rufus din Efes (98 ?-117?); Claudius Galenus: *De anatomicis administrationibus*; *De facultatibus naturalibus*; *De foetuum formatione*; *De instrumento odoratus*; *De locis affectis*; *De methodo medendi*; *De ossibus ad tirones*; *De symptomatum causis*; *De usu partium corporis humani*; *In Hippocratis de articulis commentarii*; *In Platonis Timaeum commentarius* ; *Introductio sive medicus* ; *De Hippocratis et Platonis dogmatis/decretis*; *De compositione medicamentorum secundum locos*; *In Hippocratis epidemiarum librum commentarii*; *Definitiones medicae* ; Marinus (130?) ; Alexandru din Tralles (525?-605), *Libri duodecim de re medica*; Meletius (sec. IX): *De natura hominis*; *De natura structuraque hominis opus*; Hali Abbas ('Ali ibn al-'Abbas al Majusi; 930-994) ; Avicenna (980-1037); Averroes (1126-1198): *Colliget seu de medicina libri septem*; Albertus Magnus (1193-1280): *De animalibus*; Johannes Actuarius (1250 ?-13… ?): *De methodo medendi*; Alessandro Benedetti (1460-1525 sau 1430 ?-1512): *De re medica opus insigne* (cartea a VI-a: *De affectionibus dentium*) ; Gabriele Fallopio (1523-1562): *Observationes anatomicae*; Andreas Vesalius (1514-1564), *De humani corporis fabrica libri septem*.

[6] Dar despre acest subiect <voi spune> mai multe mai jos.

[7] Pagina este cea indicată în ediţia princeps din 1563.

[8] Dacă cineva doreşte, totuşi, să înţeleagă ceea ce ne dezvăluie disecţia, îl rog să mă asiste cu mintea netulburată şi să ia în considerare cu atenţie ceea ce îi expun.

[9] Iar dacă vrei să cercetezi minunata iscusinţă a naturii, eu ţi-aş da următorul sfat, să spargi molarii unei vite sau ai unui berbec înainte <de a sparge molarii> umani şi să practici disecţia la nou –nscuţi, înainte de a o face la adulţi.

BDD-A24387 © 2016 Ovidius University Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-14 00:06:39 UTC)

O altă recomandare făcută cititorului se referă la necesitatea asocierii observaţiei directe cu raţionamentul, cu logica :

„*... et sic ubi aut haec non sufficiunt, aut omnis sensus deficit, ratione uti.*”[10] (cap. XXI, p. 60)
„*Multa sensuum iudicio percipi non possunt, nisi iidem simul arguti sint et rationis adminiculo perspicaciores fiant.*”[11] (cap. XXII, p. 69).
„*Enitar ego pro uiribus simul illius mentem explicare et utranque quaestionem anatome duce et ratione comite dirimere.*”[12] (cap. XXIV, p.72-73).

Pentru a înţelege dezvoltarea anatomiei moderne, este necesar să ţinem seama de faptul că

„*medicina cultă europeană a fost dominată vreme îndelungată, până în secolul al XVII-lea, de preceptele celor doi reprezentanţi ‹‹clasici›› ai medicinei greco-latine, Hippocrates şi Galen, şi de cele ale persanului Avicenna. Dezvoltarea ştiinţei anatomiei nu poate fi înţeleasă fără a se admite faptul că Galen a definit nu numai această disciplină, ci întreg domeniul medicinei pentru o perioadă de o mie de ani, de-a lungul Antichităţii şi a Evului Mediu. Abia în epoca Renaşterii italiene, ca urmare a observaţiilor atent făcute în timpul disecţiilor umane, medicii şi chirurgii au început să pună la îndoială multe aspecte ale dogmei lui Galen şi să corecteze erorile acestuia, rezultate ca urmare a faptului că observaţiile sale erat făcute pe baza disecţiei animalelor. Tratatele lui Galen au fost dogma medicală susţinută cu tărie de Biserica Catolică. A nu fi de acord cu învăţăturile lui Galen putea atrage după sine cercetarea de către Inchiziţie, cu tot ceea ce implica acest fapt (torturi şi execuţie) ...*” *Eustachius a fost un adept convins al acestor învăţături ... dar, pe măsură ce a avansat în cercetările sale bazate pe disecţia umană, el a revenit asupra ideilor sale, acceptând faptul că nu toate afirmaţiile lui Galen sunt corecte*” (Halichias, 2013: 134-135 = Halichias, 2014 : 188-189).

Însă relaţiile sale apropiate cu Biserica Catolică l-au determinat pe Eustachius să îşi apere mentorul pe cât i-a stat în putinţă. Chiar şi atunci când combate vreo teorie a lui Galen, el se grăbeşte să o atenueze, recurgând la o retorică a admiraţiei:

„*Galenum diligentissimum naturae operum obseruatorem*”[13] (cap. II, p. 6).

[10] …Şi să utilizăm logica acolo unde fie aceste <observaţii> nu sunt de ajuns, fie ne lipsesc cu totul percepţiile.
[11] Multe lucruri nu pot fi percepute prin intermediul simţurilor, dacă acestea nu sunt stimulate în acelaşi timp şi făcute mai perspicace cu ajutorul raţiunii.
[12] Mă voi strădui, după puterile mele, să explic concepţia <lui Galen> şi să separ cele două chestiuni, folosindu-mă de disecţie ca ghid şi având tovarăş raţiunea.

BDD-A24387 © 2016 Ovidius University Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-14 00:06:39 UTC)

„*Verum cum Galeno benigne agendum est, non tam subtiliter et austere eorum quae dixit ratio poscenda*”[14] (cap. XI, p. 30).

Eustachius a criticat şi teoriile contemporanilor săi, Realdo Colombo, Gabriele Fallopio şi, mai ales, Andreas Vesalius, cu care s-a aflat într-o rivalitate cu totul particulară, întreţinută şi de faptul că Vesalius era un critic sever al lui Galen. Referindu-se la aceştia, el îi numeşte cu maliţiozitate „noii anatomişti”, „anatomişti moderni”, „novatori” sau, pur şi simplu, „unii”, „ceilalţi”.

„*Hanc tamen assertionem meam summis illis uiris et praeceptoribus aegre obiicio. Aliis autem ut re bene considerata obscuras eorum sententias perscrutentur et explicent libentissime propono …*”[15] (cap. XVI, p. 49).
„*Atque ego (ita uiuam) quando ueterum sententiae non adhaereo, non eam ob causam id facio, quemadmodum hac tempestate nonnulli, ut inanem gloriam aucuper …*”[16] (scrisoarea dedicatorie, p. [2]).

Deşi scriitura sa este sobră, aşa cum se cuvine unui tratat ştiinţific,
Eustachius nu pregetă să recurgă la interogaţii retorice:

„*Et quis, obsecro, est ingenio tam hebeti qui discernere nequeat inter commentitiam hanc appendicem et dentem qui renascitur nullam posse familiaritatem intercedere ?*”[17] (cap. XVII, p.).
„*Sed quid tanta philosophia opus est ?* ”[18] (ibidem, p. 53).

În cursul expunerii se întâlnesc adeseori metafore şi comparaţii, menite să susţină strategia pedagogică a autorului, al cărui scop este acela de a face lucrarea cât mai inteligibilă şi accesibilă:

„*… substantia <dentium> uero terrae ita particeps ut non modo duritie ac densitate alia ossa superent, uerum etiam lapides aequent*”[19] (cap.I, p. 2).
„*Caeterum concauitas ista … cereis fabricis aut apum potius fauis similis…*”[20] (cap. II, p. 7).

---

[13] Galen, cel mai conştiincios observator al lucrărilor naturii.
[14] Dar trebuie să îl tratăm pe Galen cu bunăvoinţă şi nu trebuie să cercetăm atât de minuţios şi cu atâta severitate raţiunea spuselor sale.
[15] Totuşi, cu părere de rău avansez această aserţiune ca un reproş la adresa acelor oameni de seamă şi magiştri ai mei. Celorlalţi însă le propun cu dragă inimă să scruteze şi să explice teoriile lor mai puţin clare, dat fiind că au studiat bine subiectul.
[16] Iar eu, jur pe viata mea, atunci când nu sunt de acord cu părerea celor din vechime, o fac nu pentru a vâna o glorie deşartă, precum mulţi în ziua de astăzi …
[17] Şi cine, mă rog, este atât de mărginit încât să nu îşi dea seama că nu poate exista nicio legătură între acest apendice imaginar şi dintele care renaşte?
[18] Dar ce nevoie avem de atâta filosofie?
[19] …substanţa lor este constituită din pământ în aşa fel încât nu numai că depăşesc celelalte oase în ceea ce priveşte duritatea şi densitatea, ci chiar sunt deopotrivă cu pietrele.

BDD-A24387 © 2016 Ovidius University Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-14 00:06:39 UTC)

„*...unde etiam fit ut in natu grandioribus dentes duplici substantia, quemadmodum arbores cortice et alia quae cortice ipso tegitur constare uideantur.*”[21] (ibidem).

„*Iam uero dentium dispositio in maxillis talis est ut singuli, quamuis figura diuersi, quasi lyrae clauiculi extra gingiuas nudi promineant eodemque in ordine collocati choream belle imitentur.*”[22] (cap. IV, p. 10).

„*Radix uix inchoata instar surculi a trunco pullulat.*”[23] (cap. X, p. 27).

Aşa cum arătam în precedentul nostru articol (Halichias, 2013: 136 = Halichias, 2014:), epistola dedicatorie, care deschide opusculul, adresată cardinalului Marco Antonio Da Mula, are un puternic character retoric. „*Elementul central, captatio beneuolentiae, se sprijină pe topos-ul autodiminuării, pe afirmarea solemnă a incapacităţii*”, dar şi pe topos-ul utilităţii sarcinii asumate:

„*Nam, quanquam haec de dentibus lucubratio propter eius humilitatem periculum adeat, ne ab iis improbata, qui ne Galeno quidem parcunt, et prorsus neglecta lateat et a paucis legatur aut certe paulo post mecum intereat, tamen satis utilem laborem me suscepisse etiam isti existimare poterunt ...*”.[24] (p. [3-4])

Terminologia medicală generală şi cea din sfera buco-dentară, utilizată de Eustachius, se încadrează în eforturile Renaşterii de a fixa o latină ştiinţifică, bazată în mare parte pe achiziţiile lexicale ale epocilor anterioare, începând cu latinitatea clasică (Cicero) şi imperială (Plinius cel Bătrân şi Celsus).

Majoritatea termenilor referitori la anatomia umană provin din latinitatea clasică şi imperială : *anus* (anus), *arteria* (arteră), *artus* (articulaţie), *caluaria* (craniu), *caro* (carne ; ţesut cărnos) ; *cerebrum* (creier) ; *ceruix* (ceafă, gât) ; *chirurgia* (chirurgie), *cor* (inimă), *crus* (picior, gambă), *cutis* (piele), *fauces* (gât), *femur* (coapsă), *fœtus* (făt), *humerus* (umăr), *iecur* (ficat), *labia* (buze), *labrum* (buză), *ligamentum* (ligament), *lumbus* (şale, rinichi), *manus* (mână), *medulla* (măduvă), *mucus*

---

[20] Această concavitate … <este> foarte asemănătoare unor lucrări în ceară sau mai degrabă unui fagure de miere.

[21] Aşa se face că dinţii copiilor mai mari par a fi făcuţi dintr-o substanţă dublă, aşa cum copacii sunt făcuţi din coajă şi o parte internă pe care o acoperă coaja.

[22] Însă dispunerea dinţilor în maxilar este astfel încât, deşi ei sunt diferiţi ca formă, ies din gingii dezgoliţi, precum cheiţele unei lire şi, aşezaţi în aceeaşi ordine, seamănă perfect cu o horă.

[23] Rădăcina începe să se dezvolte precum lăstarii din trunchiul unui copac.

[24] Căci, deşi există primejdia ca această lucrare a mea despre dinţi, scrisă în miez de noapte, să fie dezaprobată din cauza micii sale importanţe de cei care nu îl cruţă nici măcar pe Galen şi, drept urmare, să fie trecută de tot cu vederea şi să fie citită numai de câţiva sau, cu siguranţă, să dispară curând după moartea mea, aceştia vor putea totuşi să spună că am luat asupră-mi o lucrare destul de folositoare.

BDD-A24387 © 2016 Ovidius University Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-14 00:06:39 UTC)

(mucozitate, mucus), *musculus* (muşchi), *neruus* (nerv), *oculus* (ochi), *os, oris* (gură), *os, ossis* (os), *palpebra* (pleoapă), *penis* (penis), *phlegmon* (inflamaţie), *pituita* (pituită, secreţie vâscoasă), *pulsus* (puls), *renes* (rinichi), *sanguis* (sânge), *scirrhos* (tumoare), *sinus* (sinus, scobitură), *sensus* (simţ, sensibilitate, percepţie senzorială), *squamma* (crustă, scuamă), *succus* (secreţie), *tibia* (tibie), *tumor* (tumoare), *uterus* (uter), *unguis* (unghie), *umbilicus* (ombilic), *uulua* (organ genital feminin), *uiscus* (viscere), *uertebra* (vertebră), *uenter* (stomac), *uena* (venă).

Din perioada latinităţii târzii provin următoarele cuvinte şi sintagme: *anatome* (disecţie), *anatomia* (ştiinţa anatomiei); *alueolus* [25] (alveolă dentară) ; *anatomicus* (anatomist); *attritio* (tocire a dinţilor prin frecare); *capedo oris* (cavitate orală); carpus (os carpian) ; *curuitas* (curbură a molarilor); *escharoticus* (producător de escare) ; *fluxio* (secreţie); *interstitium* (interstiţiu); *loculus*, *locellus*[26] (alveolă dentară); *membraneus*[27] (membranos); *organum* [28] (organ al corpului); *pharmacum* (remediu, medicament); *sceletus* (schelet); *spermaticus* (seminal).

Următoarele cuvinte aparţin medio- şi neolatinei : *carpus* (os carpian) ; *cornea* – subînţeles *tunica* – (cornee) ; *cranium* (craniu) ; *fibrosus* (fibros) ; *glandulosus* (glandular) ; *neruus uisorius* (nervul optic) ; *sphenoides* (osul sfenoid) ; *periosteum* sau *periostium* (periost) ; *phagedenus* [29] (fagedenic) ; *praesepiolum* (alveolă dentară) ; *pyrenoides* (pirenoid) ; *tarsus* (os tarsian) ; *zoophita* (zoofite).

În terminologia medicală folosită de Eustachius se întâlnesc câţiva termeni împrumutaţi în neolatina epocii din limba greacă, fără a fi adaptaţi morfologic: *cranteres* (dinţi de minte) ; *epiphysis* (epifiză) ; *gomphosis* (gomfoză) ; *sophronisteres* (dinţi de minte) ; *symphysis* (simfiză) ; *synarthrosis* (sinartroză) ; *syssarcosis* (sisarcoză).

În cazul unor noţiuni a căror denumire nu este fixată în latină, Eustachius fie oscilează între mai multe sinonime, fie recurge la împrumuturi din greacă, al căror sens este explicat în latină, fie glosează termenul pentru care a optat, recurgând la sinonime latineşti sau la împrumuturi din limba greacă :

- Pentru a denumi disecţia, Eustachius utilizează termenii *disectio, sectio* şi *anatome*, cu o uşoară preferinţă pentru cel din urmă;
- Pentru leziunile dentare foloseşte lexemele *iniuria, molestia* sau *malum*;
- αἰμωδία (durere de dinţi) este glosat cu termeni aparţinând vocabularului latin uzual: *stupor* şi *congelatio*;

[25] Cuvântul semnifica în latina clasică „albie îngustă a unui râu”; „albioară”; „vas mic” ; „masă de joc” ; „suveică”. Sensul medical este târziu.
[26] Cele două cuvinte sunt vechi în latină, dar sensul medical datează probabil din epoca târzie sau chiar medievală.
[27] Termenul *membrana*, de la care a fost derivate, este atestat în perioada clasică.
[28] Termenul circula şi în latina clasică, având însă sensul „instrument”; „instrument muzical”; „orgă hidraulică”.
[29] În perioada clasică termenul folosit era *phagedenicus*.

BDD-A24387 © 2016 Ovidius University Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-14 00:06:39 UTC)

- *ἀμφώδοντα quia utrinque dentes habent* (<numite de Greci> *ἀμφώδοντα* pentru că au dinţi pe ambele maxilare), cap. III, p. 9;
- *haec ipsa foramina βότρια et cauernae appellantur* (aceste orificii sunt numite *βότρια* şi *cauernae*), cap. IV, p. 10;
- *quae a deuoranda carne σαρκοφαγοῦντα* (<cele care sunt numite de Greci> *σαρκοφαγοῦντα* pentru că sunt mâncătoare de carne), cap. III, p. 9.

În ceea ce priveşte denumirile dinţilor, asemeni terminologiei antice (Cootjans &
Gourevitch, 1983 : 189-201), ele se referă la funcţia, locul ocupat în arcada dentară şi perioada de erupţie a dinţilor. Eustachius este preocupat atât de acurateţea sensului termenilor cât şi de *variatio* stilistică, evidentă în cazul întrebuinţării a patru verbe sinonime având semnificaţia „a numi" : *nuncupare* (*nomen* + *capere*), verb destul de solemn deoarece este împrumutat din limbajul juridic ; *nominare* (de la *nomen*) ; *appellare* (mai banal din punct de vedere stilistic) şi *dicere* (de la o rădăcină indo-europeană care înseamnă „a arăta", „a indica", cf. gr. *δείκνυμι*).

Incisivii sunt denumiţi cu un termen creat în latina târzie, *incisores* (derivat de la verbul *incidere* „a tăia"). Câteodată este folosită şi sintagma *primi dentes* care se referă la locul ocupat în gură de incisivi şi la perioada de erupţie:

„*Primi dentes sunt ita ab Hippocrate et Aristotele … nominati non modo quia caeteros origine et ortu antecedunt, uerum etiam quia, quum alii retro ad fauces uergant, primi nobis occurunt.*"[30] (cap. 6, p. 14).

Eustachius citează şi denumirile date în antichitatea greacă acestor dinţi, explicând semnificaţia acestora :

„*Iidem praeterea dentes quia inter ridendum deteguntur γελασῖναι et quoniam ad cultri similitudinem acuti ac lati ad cibum incidendum sunt sua natura apti τόμεοι nuncupantur.*"[31](cap. VI, p. 14).

Privitor la dinţii canini, Eustachius preia denumirea antică (dentes) *canini*, care este un calc după limba greacă: κυνόδοντες. El atrage însă atenţia asupra faptului că unii anatomişti folosesc denumirea de dinţi ascuţiţi indistinct, atât pentru canini, cât şi pentru incisive („*acutos dentes modo incisores, modo caninos*" cap. VII, p. 16).

Comparativ cu terminologia buco-dentară actuală, în care se face net diferenţa între premolari şi molari, Eustachius urmează concepţia uzuală a anatomiştilor din secolul al XVI-lea, considerând premolarii printre molari şi numindu-i primul şi al doilea molar. În consecinţă, molarii

[30] Primii dinţi sunt numiţi astfel de Hippocrate şi Aristotel nu numai pentru că îi precedă pe ceilalţi prin origine şi naştere, ci şi pentru că, în timp ce ceilalţi sunt întorşi spre fundul gâtului, ei ni se arată primii.

[31] Apoi, aceeaşi dinţi sunt numiţi *γελασῖναι* pentru că rămân descoperiţi atunci când râdem şi *τόμεοι* pentru că sunt prin natura lor apţi să taie mâncarea, fiind tăioşi şi laţi ca un cuţit.

BDD-A24387 © 2016 Ovidius University Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-14 00:06:39 UTC)

propriu-zişi devin al treilea şi al patrulea. În capitolul al VIII-lea, p. 18, sunt indicate numele date acestor dinţi, inclusiv cele metaforice („*per translationem*", după cum precizează Eustachius), care se referă la funcţia pe care o îndeplinesc şi, legat de aceasta, la aspectul lor:

„*Dentes, qui in intima et tecta parte oris sunt, ab Anatomicis non modo maxillares, sed molares etiam per translationem uocantur, quod iis cibus uelut molis frumentum conteratur … Alii γομφίους eos appellant non quia perinde ac claui fixi sunt … uel ἀπὸ τῆς γομφιάσιος (quam asperam molarum superficiem Graeci uocant, Latini dentitionem uertunt) cuius figuram et usum summae maxillarum dentium partium elegantissime imitantur*."[32]

În raport cu poziţia pe care o ocupă în arcada dentară, molarii sunt denumiţi *postremi*: „*ut incisores primi, ita postremi maxillares habiti*."[33] (cap. VI, p.).

În capitolul al IX-lea, p. 24, intitulat „*Magnitudo molarium et dentium numerus*" (Dimensiunea molarilor şi numărul dinţilor), sunt reluate denumirile dinţilor, însoţite de câteva consideraţii lingvistice şi de referiri la literatura generală (Cicero) şi tehnică (Rufus din Efes). Molarii de minte sunt denumiţi cu termenii latini *genuini* (la Cicero şi Iuvenal însemnând însă „molari " în general) ori, după locul pe care îl ocupă, *ultimi*, sau cu termenii împrumutaţi ca atare din greacă, fără adaptare morfologică, *sophronisteres* şi *cranteres*:

„*Anatomici, quando dentes numerant, fere semper ab incisoribus incipiunt hosque primos, molares postremos faciunt ; quorum tum situ tum generatione ultimi sophronistires appellantur, quia eo tempore quo moderatos temperatosque nos esse oportet oriuntur ; creanteres etiam ab aliis ac genuini dicuntur, tametsi alios quoque dentes Ruffus creanteres appellat. Molares omnes Cicero genuinos*."[34]

Canalul pulpar este desemnat printr-un termen preluat din latina târzie : *concauitas* (concavitate).

---

[32] Dinţii care sunt în partea cea mai profundă şi acoperită a gurii sunt numiţi de anatomişti nu numai „maxilari", ci şi, metaforic, „molari", căci hrana este măcinată de ei precum <este măcinat> grâul de pietrele de moară … Alţii îi numesc *γομφίους* nu pentru că sunt fixaţi precum nişte cuie … ci pornind de la *ἀπὸ τῆς γομφιάσιος* (care în greacă se referă la suprafaţa rugoasă a pietrelor de moară, iar latinii traduc prin dantură), al cărei aspect şi uz sunt perfect imitate de suprafaţa superioară a dinţilor maxilari.

[33] După cum incisivii sunt socotiţi primii, tot astfel maxilarii sunt socotiţi ultimii.

[34] Anatomiştii, când numerotează dinţii, încep aproape întotdeauna cu incisivii; ei consider incisivii primii, iar molarii ultimii. Cei mai din spate dintre aceştia sunt numiţi *sophronisteres*, pentru că apar în vremea în care trebuie să fim moderaţi şi temperaţi; ei sunt numiţi de alţii *cranteres* şi *genuini*, chiar dacă Rufus numeşte *genuini* şi alţi dinţi. Cicero numeşte toţi molarii *genuini*.

BDD-A24387 © 2016 Ovidius University Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-14 00:06:39 UTC)

În ceea ce priveşte alveola dintelui, terminologia nu este bine fixată. Lexemul *alueolus* este puţin întrebuinţat, fiind înlocuit de termeni metaforici : *praesepiola* (staul mic), *mortariolum* (piuliţă), *frenum* (frâu), *locellus* (casetă, cutiuţă), *cauea* (cavitate), *habena* (frâu), *phatnia* (staul), *phatnomata* (lambriu).

Pentru desemnarea rădăcinii dintelui este folosit termenul clasic *radix*, în timp ce pentru cavitatea orală Eustachius recurge la un termen din latinitatea târzie, *capedo*.

Gingiua (gingie), *lingua* (limbă), *mala* (falcă), *maxilla* (maxilar), *palatus* (palatul) sunt termeni care circulau în latina clasică, perpetuându-se de-a lungul secolelor în lucrările dedicate anatomiei umane.

Libellus de dentibus este, fără îndoială, o lucrare de o valoare inestimabilă pentru istoria odontologiei. O incursiune lingvistică în textul lui Eustachius este însă la fel de instructivă, căci ea permite descoperirea mecanismului intim prin care se conturează vocabularul ştiinţific al odontologiei, un vocabular pendulând încă între Antichitate, cu metaforele ei sugestive, şi precizia unor denumiri ştiinţifice perpetuate până astăzi în atât de exactul, dar deopotrivă de „uscatul ” limbaj de specialitate.

Bibliografie

Ediţii

BARTHOLOMAEI Eustachii Sanctoseuerinatis *Libellus de dentibus*. Cum priuilegiis, 1563,Venetiis (http://www.biusante.parisdescartes.fr/histmed/medica/cote?47874x02)

BARTHOLOMAEI Eustachii Sanctoseuerinatis medici ac philosophi *Opuscula anatomica*. Quorum numerum et argumenta auersa pagina indicabit. Cum priuilegiis Summi Pontificis, Illustrissimi Senatus Veneti, Serenissimi Francorum Regis et Catolicae ac Cesareae Maiestatis, 1564, Venetiis: Vincentius Luchinus (http://www.biusante.parisdescartes.fr/histmed/medica/cote?05548x01)

CHERNIN, David; SHKLAR, Gerald, 1999, *Bartholomaeus Eustachius*: *A little treatise on the teeth. The first authorized book on dentistry (1563)*, Canton: Science History Publications

RUEL-KELLERMANN, Micheline ; CORNUEJOLS, Marie-Rolande Bartolomeo, 2015, Eustache (c. 1510-1574): *Libellus de dentibus (1563). Petit livre sur les dents*, Paris : BIU Santé (http:/www3.biusante.parisdescartes.fr/eustache/debut.htm).

Studii şi articole

COOTJANS, Gerrit; GOUREVITCH, Danielle, 1983, „Le nom des dents en grec et en latin”, in : *Revue de philologie*, 57/2, pp. 189-201.

BDD-A24387 © 2016 Ovidius University Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-14 00:06:39 UTC)

GOUREVITCH, Danielle, 2009, „Le noms des dents en grec, en latin et en français”, in : *Actes. Société française d'histoire de l'art dentaire*, 14, pp. 73-77.

HALICHIAS, Ana-Cristina, 2014, „Un tratat neolatin de anatomie a dinţilor”, in: Gh Chivu, Oana Uţă Bărbulescu (ed.), *Ion Coteanu. In memoriam*, Bucureşti : Editura Universităţii din Bucureşti, pp. 187-195 (= 2013, „The Neo-Latin as a Scientific Language: The Construction of the Body as Space”, in: *Journal of Cross-Cultural Studies and Environmental Communication*, 1, pp. 133-139).

RUEL-KELLERMANN, Micheline, 2008, „Bartholomeo Eustachio (ca.1500/1510-1574) et son Libellus de dentibus (1563) ”, in : *Actes. Société française d'histoire de l'art dentaire*, 13, pp. 52-55 (http:/www.biusante.parisdescartes.fr/sfhad/vol.13/2008_13.pdf).

SHKLAR, Gerald; CHERNIN, David, 2000, „Eustachio and Libellus de dentibus. The First Book Devoted to the Structure and Function of the Teeth”, in: Journal of the History of Dentistry, vol. 48, no. 1, pp. 25-30.

BDD-A24387 © 2016 Ovidius University Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-14 00:06:39 UTC)